ALTERNATOR
Misliti znanost.

Iz knjige na slikarsko platno: podobe prebivalcev Amerike, Afrike in Azije na štajerskem podeželju

12. 12. 2024

Number: 28/2024

Author:

- Tina Košak

Orientalca, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, © Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, foto: Boris Farič

Kolonialna osvajanja Amerike in manj znanih delov drugih celin ter povečano zanimanje za materialno kulturo avtohtonega prebivalstva in tamkajšnjo floro in favno so se na različne načine odražali tudi v umetnosti 16. in 17. stoletja. Prispevali so k novim ikonografskim programom, motivom in praksam v likovni in uporabni umetnosti. Tako figuralni kot dekorativni motivi iz Azije, Afrike in Amerike so se med umetniki in njihovimi naročniki širili preko prevodne grafike in knjižnih ilustracij. Besedila o novem svetu so pisali misijonarji, množično vplivnejši pa so bili ilustrirani potopisi in geografski kompendiji, ki so, navadno z vidika kolonialnih velesil in pogosto s propagandno noto, predstavljali naravne, družbene in kulturne značilnosti celin in njihovo avtohtono prebivalstvo. Arhivski viri pričajo, da so te knjige (večinoma v nemških prevodih) radi brali tudi plemiči na Kranjskem in Štajerskem, ilustracije iz njih pa so še dolgo v 18. stoletje služile kot vir inspiracije tako slikarjem kot izdelovalcem pohištva, tapiserij in porcelana. Eno številčnejših tovrstnih slikarskih zbirk, ki je nekdaj krasila prostore gradu Vurberk, in likovne vire zanjo predstavljamo v pričujočem besedilu.

Na kasnejši razvoj ilustriranih geografskih opisov so najizraziteje vplivale ilustracije v knjižni seriji *Popotovanja v Vzhodno in Zahodno Indijo* (lat. *Collectiones peregrinatiorum in Indiam Orientalem et Indiam Occidentalem* (https://bodmerlab.unige.ch/recits-et-images/debry/#/grands-voyages/Preface)) flamskega bakrorezca in založnika Theodorja de Bryja, ki v kar 25 ilustriranih delih, 13 posvečenih Ameriki, 12 pa Aziji in Afriki, izdanih med letoma 1590 in 1634, slavi podvige približno petdesetih evropskih osvajalcev. De Bryjeva založniška strategija (https://www.researchgate.net/profile/Michiel-Van-Groesen/publication/306118108_Entrepreneurs_of_Translation_Latin_and_the_Vernacular_in_the_Editorial_Strategy_of_the_De_Bry_Publishing_House_in_Harold_J_Cook_Sven_Dupre_eds_Translating_Knowledge_in_the_Early_Modern_Low_Countr.pdf) je temeljila na zelo kvalitetnih bakroreznih ilustracijah (v seriji jih je bilo okoli 600), ki so vključevale zemljevide, prizore osvajanj in etnografske upodobitve avtohtonih ljudstev. Na sistematična, prostorsko opredeljena poglavja členjena besedila, opremljena z izrazito več podobami, kot je bilo dotlej v navadi pri potopisih in geografskih delih, so postala velik uspeh in bila, zlasti po izidu okrajšanega nemškega prevoda del o Ameriki, priljubljena tudi med srednjeevropskimi bralci. De Bryjev koncept je po sredini 17. stoletja nadaljeval in rastočemu trgu prilagodil amsterdamski kartograf, bakrorezec in založnik Jacob van Meurs (1617–1680), pri katerem so svoja besedila o drugih celinah med drugim objavili pisci Johan Nieuhof (1618–1672), Arnoldus Montanus (1625–1683), Olfert Dapper (1636–1689) in Jan Janszoon Struys (1629–1694). Meurs je naraščanju števila zainteresiranih bralcev sledil s specializiranim rednim objavljanjem še bolj bogato ilustriranih, a produkcijsko in cenovno ugodnejših geografskih del, pri čemer se je daljšim časovnim okvirom, ki so bili potrebni za nastanek kvalitetnih bakrorezov, izognil z večji mero eklektičnosti in likovno preprostejšo zasnovo, prodajo pa je povečal z ažurnimi izdajami prevodov. Nemški prevodi, ki so izhajali skoraj sočasno z nizozemskimi izdajami, niso omogočali zgolj vpogleda v kulturo in naravo kolonij, temveč so pomembno vplivali tudi na nemško besedotvorje in imenoslovje.

Med omenjenimi avtorji in njihovimi besedili so bile bistvene razlike. Leta 1676 izdani potopis (https://books.google.si/books?id=IopCAAAAcAAJ&hl=sl&pg=PP9#v=onepage&q&f=false) sicer nepismenega Struysa z njegovih poti po južnejših delih Beneške republike, Grčiji, Rusiji, Perziji, Siamu, Indoneziji in Japonski je bil zasnovan po njegovih pripovedih, a sta založnika pravilno ocenila, da bo knjiga bolj priljubljena, če bo namesto pravega pisca kot avtor naveden popotnik. Johan Nieuhof je v knjigi *Odprava Nizozemske vzhodnoindijske družbe pri velikem tatarskem kanu, sedanjem kitajskem cesarju* (niz. *Het gezantschap der Neêrlandtsche Oost-Indische Compagnie, aan den grooten Tartarischen Cham, den tegenwoordigen keizer van China* (https://www.google.si/books/edition/Het_gezantschap_der_Ne%C3%AArlandtsche_Oost/FUboh3rqltEC?hl=sl&gbpv=0) , Amsterdam, 1666) kot član spremstva iz prve roke poročal o trgovski odpravi predstavnikov Nizozemske vzhodnoindijske družbe na Kitajskem, Meurs pa je dobil priložnost, da ilustracije zasnuje na podlagi lastnih risb. Za doktorja medicine Dapperja, avtorja obsežnih kompendijev o Bližnjem in Daljnem vzhodu, celinski Afriki, afriških in grških otokih ter Palestini, ter teologa in šolskega ravnatelja Montanusa, ki je v zajetni knjigi *Novi in neznani svet ali opis Amerike in Južne dežele* (niz. *De Nieuwe en Onbekende Weereld of beschryving van America en 't Zuid-Land* (https://books.google.si/books?id=GNREAAAAcAAJ&hl=sl&pg=PP9#v=onepage&q&f=false) , Amsterdam, 1671) opisal ameriške kolonije, pa vemo, da nikoli nista zapustila Evrope. Značilno enostransko pripoved o zgodovini osvajanj in naselitvah ter o naravi in avtohtonih ljudstvih sta povzemala po obsežnem naboru starejših del in neobjavljenih rokopisih misijonarjev, ki jima jih je priskrbel Meurs.

Popisi knjig v zapuščinskih inventarjih pričajo o tem, da so bile te knjige v nemških prevodih prisotne tudi v kranjskih in štajerskih plemiških knjižnicah. Še največ jih najdemo v zapuščini Janeza

Vajkarda pl. Valvasorja (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/59320064) , kjer so se ohranili nemški prevodi vseh Dapperjevih del o Aziji in Afriki, Montanusovi knjigi o Ameriki in odpravi pri japonskem cesarju ter celotna de Bryjeva serija o Ameriki. Posamezniki so se nad opisi in ilustracijami tamkajšnjih prebivalcev navdušili do te mere, da so dali s slikami, posnetimi po njih, opremiti svoje rezidence.

Med najobsežnejše ohranjene tovrstne slikarske cikle v Evropi sodi tudi kar 47 turkerij in upodobitev prebivalcev drugih celin z gradu Vurberk pri Ptuju (https://plemiska-dediscina.zrc-sazu.si/gradovi/vurberk/?) , ki so jih grofje Herbersteini leta 1907 prenesli na ptujski grad in z njimi opremili tamkajšnjo veliko dvorano. Kot del stalne zbirke Pokrajinskega muzeja Ptuj - Ormož so bile deležne obsežnejših raziskav in gostovanj v tujini (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/20067896) . Serije slik, ki so nastajale postopoma, verjetno od začetka osemdesetih let 17. stoletja naprej, so delo različnih lokalnih (avstrijskih oziroma štajerskih) slikarjev in nihajo v kakovosti. Že avstrijski zgodovinar Maximilian Grothaus (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/513554815) je ugotavljal, da gre za eklektične podobe po knjižnih ilustracijah in grafikah v grafičnih albumih. Likovne vire za vurberški cikel dvanajstih upodobitev dam Osmanskega cesarstva in prebivalcev vzhodnih dežel je izsledil v albumu bakrorezov (https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5701442q) po danes že izgubljeni seriji celopostavnih turkerij, ki jih je med bivanjem na carigrajskem dvoru med letoma 1643 in 1648 naslikal francoski slikar Georges de La Chapelle. Malce obsežnejša in nekaj let starejša serija upodobitev »knezov, generalov in ministrov« v naslikanih ovalnih okvirih je po ugotovitvah (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/232871936) Igorja Weigla in Polone Vidmar posneta po portretih v biografskem kompendiju *Historia di Leopoldo Cesare* (https://www.google.si/books/edition/Historia_di_Leopoldo_Cesare/f0QgAQAAMAAJ?hl=sl&gbpv=1&dq=historiae+di+leopoldo+cesare&printsec=frontcover) , ki je izšel v treh knjigah med letoma 1670 in 1674 in ki ga je avtor, zgodovinar in kronist Galeazzo Gualdo Priorato, posvetil tretji soprogi cesarja Leopolda I. Eleonori Magdaleni Pfalško-Neuberški.

Za tretjo serijo 14 upodobitev (https://sway.cloud.microsoft/sbPhfEZwzM8hMMvU?ref=Link&loc=play) prebivalcev Amerike, Afrike in Azije, ki je z vidika zanimanja lokalnega plemstva za neevropske kulture najzanimivejša, pa sta bili doslej kot vizualna vira znani le ilustraciji iz Nieuhofovega opisa odprave Nizozemske vzhodnoindijske družbe, po kateri sta bili povzeti podobi Kitajca in Kitajke (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/9696520) . Najnovejša raziskava, usmerjena zlasti v produkcijo Jacoba Meursa, pa je pokazala, da so tudi druge podobe iz te serije nastale na osnovi ilustracij v knjigah, ki jih je izdal in delno tudi sam zasnoval ta založnik. Identifikacija likovnih virov je resda omogočila tudi ustreznejšo opredelitev izvora upodobljenih staroselcev na vurberških slikah, vendar je pri tem treba poudariti, da noša upodobljenih v obeh knjigah ni povsem verodostojna. Meurs jo je sicer zasnoval po opisih, a jo je pri tem v veliki meri prilagodil, tudi za to, da bi povečal prodajo knjig. Neposredno po predlogi v nemškem prevodu Dapperjevega dela o Afriki (https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11055547?page=5) sta bili naslikani vurberška upodobitev Egipčanke in pa nadvratna slika z Azijcema, ki je nastala z združevanjem in modifikacijo kar štirih ilustracij (glej naslovno sliko). V pisani, z današnjega vidika skoraj pretirano dekorirani domišljijski noši oblečena moža sta inscenirano postavljena v slabo definirano gorato pokrajino z drevesoma kasije in tamarinde v ozadju, ki ju je vurberški slikar posnel po drevesih na dveh celostranskih ilustracijah afriške flore. Za figuri je uporabil ilustraciji prebivalcev Afrike (Sliki 1 in 2).

Slika 1: Prebivalec Alžirije, vir: Johan Dapper, *Umbständliche und Eigentliche Beschreibung von Africa*, Amsterdam, 1670/71, foto: Tina Košak

Slika 2: Prebivalec zahodne podsaharske Afrike, vir: Johan Dapper, *Umbständliche und Eigentliche Beschreibung von Africa*, 1670/71, foto: Tina Košak

Enega od orientalcev je povzel po prebivalcu Alžirije, drugega pa po temnopoltem prebivalcu zahodne podsaharske Afrike, pri čemer je barvo polti in obrazne poteze spremenil tako, da dajejo azijski videz.

Še več podobno spremenjenih upodobitev se zgleduje po ilustracijah v nemškem prevodu Montanusove knjige o Ameriki (https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11055546?page=,1) . V njej je slikar – gotovo na pobudo naročnika – poiskal predloge za upodobitev avtohtonih prebivalk Nove Nizozemske (staroselk zahodne obale Severne Amerike), Virginije in Floride. Pri tem se je delno naslonil na Montanusove opise, hkrati pa je zelo opazno spremenil posamezne detajle. Floridska staroselka je na izvorni ilustraciji upodobljena kot spremljevalka poglavarja avtohtonega floridskega ljudstva, v spremstvu so še plešoča napol gola dekleta in lokalni vojaki s perjanicami na glavah in sulicami (Slika 3).

Slika 3: Prebivalka Floride, vir: Arnoldus Montanus, *Die Unbekante Neue Welt, oder Beschreibung des Welt-teils Amerika*, Amsterdam, 1673, foto: Tina Košak

Slikar jo je na vurberškem platnu naslikal s školjko bisernico v desnici, ki je na izvorni ilustraciji ni (Slika 4). Pri tem se je naslonil na Montanusovo besedilo, ki Florido opisuje kot deželo, bogato z biseri. Žensko je upodobil kot izrazito temnopolto, čeprav Montanus navaja, da imajo floridski avtohtoni prebivalci olivno polt. Namesto sončnika, ki ga ima na izvirni ilustraciji, ji je na glavo poveznil klobuk, kakršnega ima nekaj poglavij kasneje prebivalka Brazilije (Slika 5), obul pa jo je v visoke sandale, ki spominjajo na starorimske. Ker je vurberški slikar tudi prebivalca Peruja upodobil kot temnopoltega, lahko sklepamo, da z naročnikom nista tesno sledila besedilu, barva pa s črno-belih ilustracij seveda ni bila razvidna.

Način upodabljanja temnejše polti z dodatnimi vrezi v grafično matrico in izrazitejšim senčenjem je bil ob izidu Dapperjevih in Montanusovih knjig še razmeroma nov, saj so temnopolte prebivalce vse do konca prvega desetletja 17. stoletja na ilustracijah obsežnejših knjig upodabljali enako kot belopolte. Prvi je temno polt poustvaril Hessel Geritz, in sicer na bakreni plošči za zemljevid Afrike Willema Janszoona Blaeuja (https://historictexasmaps.com/object/97019) , ki je leta 1608 izšel pri založniku Hendricku Hondiusu. A če so na zemljevidih barvo polti lahko dodali s poznejšim obarvanjem, so bili zaradi prevelikega števila ilustracij v tiskanih geografskih opisih omejeni zgolj na vreze v matrico (https://web.archive.org/web/20190430144436/https:/www.de-zeventiende-eeuw.nl/articles/10.18352/dze.10135/galley/10739/download/) .

Slika 4: Prebivalka Floride, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, © Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, foto: Boris Farič

Slika 5: Prebivalka Brazilije, detajl, vir: Arnoldus Montanus, *Die Unbekante Neue Welt, oder Beschreibung des Welt-teils Amerika*, Amsterdam, 1673, foto: Tina Košak

Pri upodobitvah dveh indijanskih poglavarjev si je vurberški slikar pomagal kar z doprsnima portretoma inkovskega vojskovodje in kralja Atahualpe in azteškega vladarja Montezume, ki sta v Montanusovi knjigi dodana poglavjema o odkritju in osvajanju Amerike ter osvajanju Nove Španije. Likovno sta skladna s portreti osvajalcev v uvodnem poglavju (Sliki 6 in 7). Vurberški slikar je s poenostavitvijo portretnih potez vojskovodji anonimiziral ter ju upodobil celopostavno in barvito, kot »tipična Indijanca« s perjanicama in uniformiranima kratkima pernatima opasicama, ki ju je povzel po drugih ilustracijah.

Nekatere značilnosti ilustracij v Montanusovi knjigi je vurberških slikar še dodatno stopnjeval. Če so denimo sočasni protestantski kritiki Meursu očitali, da so pripadnice staroselskih ljudstev v Dapperjevi in Montanusovi knjigi po nepotrebnem in izrazito preveč razgaljene, si je štajerski mojster – bržkone na naročnikovo pobudo – drznil še malce dlje in je nekatere upodobil do pasu povsem gole, obenem pa je, čeprav je bilo zlata, dragih kamnov in biserov v kolonijah resda v izobilju, glede na izvorne ilustracije pretiraval tudi z nakitom.

In kdo je bil naročnik dekorativnega, eksotičnega in dražljivega vurberškega cikla? Leta 1737 so v nadstropju vurberškega okroglega stolpa, v zapuščini Kristine Krescencije grofice Attems, roj. grofice Herberstein (1658–1737), prvič popisali osem »upodobitev različnih ljudstev«, s katerimi lahko identificiramo del cikla. Preostali del serije je bil skupaj z drugimi turkerijami izobešen po drugih

sobanah. Ker je bil stolp v nadstropje, kjer so visele slike, nadzidan šele po letu 1715, torej v času Kristininega zakona s strastnim zbirateljem Ignacom Marijo grofom Attemsom, in ker so podobe ljudstev v resnici starejše, tj. s konca 17. stoletja, so bile v stolp gotovo prestavljene ali prepeljane naknadno.

Med okoliščinami, ki so vplivale na naročilo tega in nekaterih drugih ciklov, ne gre spregledati dejstva, da je bil Attemsov predhodnik, Kristinin drugi soprog in njen daljni sorodnik Maksimilijan Sigmund grof Herberstein (1655–1703) strasten bralec in lastnik obsežnih knjižnic v svoji mestni rezidenci na današnji ulici Bürgergasse 6 (https://maps.app.goo.gl/HrfYFuM9d7HWLuFp9) v Gradcu in v dvorcu Authal (https://www.burgen-austria.com/archive.php?id=482) na Gornjem Štajerskem. V Authalu je ob številnih drugih delih hranil tudi večje število potopisov in popotne literature, vključno z Dapperjevi deli o Afriki in Aziji ter Nieuhofovim opisom odprave na Kitajskem. Ker v popisani Kristinini zapuščini ni bilo knjig in ker so v Maksimilijanovih drugih rezidencah tudi sicer visele posamezne slike drugih ljudstev (npr. podobi Perzijke in Indijanke), je verjetnost, da je bil pobudnik oziroma naročnik serije prav Maksimilijan Sigmund in da so bili zanjo uporabljeni izvodi v njegovi knjižnici, še toliko večja. Nastanek turkerij z Vurberka je torej, poleg zanimanja za daljne kulture, spodbudila tudi ljubezen do knjig.

Slika 6: Južnoameriški poglavar, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, © Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, foto: Boris Farič

Slika 7: Azteški vladar Montezuma II., vir: Arnoldus Montanus, *Die Unbekante Neue Welt, oder Beschreibung des Welt-teils Amerika*, Amsterdam, 1673, foto: Tina Košak

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.